

Mark Mazower este un istoric britanic specializat în Grecia modernă, secolul XX european și istorie internațională. Este profesor de istorie la Universitatea Columbia, a studiat afaceri internaționale la Centrul din Bologna al Universității Johns Hopkins și și-a luat doctoratul în istorie modernă la Oxford, în 1988. Printre cărțile sale se numără: *Hitler's Greece: The Experience of the Occupation, 1941-1944* (Grecia lui Hitler. Experiența ocupației, 1941-1944 – Yale University Press, 1993), desemnată Cartea Anului în seria *Istoria, azi* a editurii Longman; *Dark Continent. Europe's 20th Century* (*Umbre peste Europa. Democrație și totalitarism în secolul XX* – Knopf, 1998) și *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* (*După ce războiul s-a terminat. Reconstruirea familiei, a națiunii și a statului în Grecia, 1943-1960* – Princeton University Press, 2000). Pentru *Salonica. City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950* (*Salonic, orașul fantomelor. Creștini, musulmani și evrei, 1430-1950* – HarperCollins, 2004), i-au fost decernate premiile Duff Cooper și Runcimann. Volumul *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (*Imperiul lui Hitler. Stăpânirea nazistă în Europa ocupată* – Allen Lane, 2008) i-a adus Premiul pentru Cartea de Istorie al ziarului *Los Angeles Times* din acel an, iar *The Balkans: A Short History* (*Balcanii. O scurtă istorie* – Weidenfeld & Nicolson, 2000) a fost recompensat cu premiul pentru istorie Wolfson.

Cea mai recentă carte a sa este *Governing the World. The History of an Idea* (*Guvernarea lumii. Istoria unei idei* – Penguin, 2012). Mazower este actualmente directorul Centrului Heyman pentru Științe Umaniste de la Universitatea Columbia, iar articolele și recenziile sale pe teme de istorie și chestiuni contemporane apar în mod regulat în publicațiile *Financial Times*, *The Guardian*, *London Review of Books*, *The Nation* și *The New Republic*.

MARK MAZOWER

UMBRE PESTE EUROPA

Democrație și totalitarism
în secolul XX

Traducere din limba engleză și note de
MIHNEA GAFIȚA

București
2018

Dark Continent. Europe's Twentieth Century

Mark Mazower

Copyright © 1998 Mark Mazower

Toate drepturile rezervate

Editura Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România

tel.: 021 319 63 90; 031 425 16 19; 0752 548 372

e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe

Umbre peste Europa. Democrație și totalitarism în secolul XX

Mark Mazower

Copyright © 2018 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactori: Gabriela Mitrovici, Mihaela Moroșanu

Corector: Andrada Nistor

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare și prepress: Anca Suci

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MAZOWER MARK

Umbre peste Europa. Democrație și totalitarism în secolul XX /

Mark Mazower; trad.: Mihnea Gafița. – București: Litera, 2018

ISBN 978-606-33-2926-5

I. Gafița, M. (trad.)

821.111-31=135.1

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
1. Templul pustiit. Înălțarea și decăderea democrației	19
2. Imperii, națiuni, minorități	63
3. Trupuri sănătoase, trupuri bolnave	106
4. Criza capitalismului	140
5. Noua Ordine a lui Hitler. 1938–1945	182
6. Planuri pentru Epoca de Aur	235
7. O pace brutală. 1943–1949	271
8. Edificarea democrațiilor populare	316
9. Democrația transformată. Europa Occidentală, 1950–1975	360
10. Contractul social în criză	410
11. Rechini și delfini. Colapsul comunismului	453
Epilog. Facerea Europei	495
Tabele	506
Note	509
Ghid pentru lecturi suplimentare	591
Indice	623

CAPITOLUL 1

TEMPLUL PUSTIIT. ÎNĂLȚAREA ȘI DECĂDEREA DEMOCRAȚIEI

*...o vreme în care auzi vorbindu-se în toate părțile despre o criză –
ba chiar, uneori, despre o catastrofă – a democrației.*

Hans Kelsen, 1932¹

*Libertate? Mulți oameni zâmbesc auzind cuvântul. Democrație? Parla-
mente? Puțini sunt cei care nu vorbesc de rău Parlamentele...*

Francesco Nitti, 1927²

La un „Congres al Monarhilor Detronați“, organizat la Geneva prin anii 1920, capetele odinioară încoronate ale Europei au încercat să-și recâștige vechii suporteri. Dar proclamația lor care se dorea emoționantă („Monarhia singură e capabilă să apere cultura europeană de asaltul barbariei bolșevice, de mecanizarea dezumanizată americană, de furia naționalismelor asiatice care se deșteaptă [...] Europa se confruntă cu opțiunea: ori anihilare, ori monarhie [...]“) s-a izbit de urechi surde. Înclinându-se în fața spiritului vremurilor, foștii monarhi au sfârșit prin a-și instaura propria Republică a Regilor pe o insuliță din Oceanul Indian. Acolo, spre surprinderea lor, au fost repede uitați de foștii supuși. „Amurgul istoriei monarhiei“ începuse deja.³

Este vorba despre o ficțiune, povestită de scriitorul polonez Alexander Wat în schița sa din 1927 *Regii în exil*. Dar modificările constituționale reale impuse de Primul Război Mondial n-au fost cu nimic mai puțin dramatice. În acel moment de „triumf burghez“, așa-numitul *Ancien Régime* a fost, în fine, răsturnat – sultani, pași, împărați și duci s-au trezit dintr-odată neputincioși.

Înainte Primului Război Mondial, existaseră trei republici mari și late în Europa; la sfârșitul anului 1918, erau deja treisprezece. „În ochii unui Wilson, ai unui Lloyd George, ai unui Clemenceau, ai unui Masaryk, ai unui Beneš, ai unui Venizelos – potrivit unui comentator francez –, renunțarea Kaizerului Wilhelm, la fel ca plecarea împăratului Carol Quintul⁴, venea să completeze fuga lui Ludovic XVI... 1918 era, oarecum, un 1792 european.”⁵

Ca urmare a colapsului total neașteptat al marilor imperii autocratice ale Rusiei, Austro-Ungariei, Germaniei Hohenzollernilor și Turciei otomane, acordul de pace de la Paris a consemnat întro-narea democrației parlamentare de-a lungul și de-a latul Europei. O centură de tinere democrații – întinzându-se de la Marea Baltică în jos, prin Germania și Polonia, până în Balcani – erau înarmate cu noi constituții, alcătuite după cele mai noi principii liberale. În cartea sa devenită clasică din 1921, *Democrațiile moderne*, istoricul britanic James Bryce vorbea despre „acceptarea universală a democrației ca formă firească și normală de guvernare”.⁶

Și totuși, triumful liberalismului s-a dovedit efemer. Revoluția rusă și spectrul subversiunii comuniste și-au aruncat umbrele către vest, de-a latul continentului. Valorile democratice au dispărut, pe măsură ce polarizarea vieții politice a împins o mare parte a Europei până în pragul războiului civil. În multe țări, elitele conducătoare s-au dovedit curând a fi mai întâi anticomuniste și abia apoi democrate. Acest lucru s-a văzut clar încă din 1919, în Ungaria, unde guvernul revoluționar condus de Béla Kun a fost înlăturat și înlocuit de regimul amiralului Miklós Horthy. În Italia, elitele liberale au susținut, în 1922, formarea unui guvern fascist. În Spania, la putere a venit Primo de Rivera; în Portugalia, republica s-a înclinat în fața dictaturii profesorului António de Salazar. Polonia s-a despărțit radical de parlamentarism în 1926, ca urmare a unei perioade cu hiperinflație și multă instabilitate politică. Odată cu declanșarea Marii Crize Economice, în 1929, guvernele au alunecat unul după altul în spre dreapta. Părea să fie o tendință inexorabilă. „Dacă analizezi problema contemporană a dictaturilor europene – nota cu

perspicacitate un comentator politic spaniol –, un detaliu sare imediat în ochi, și anume ușurința cu care s-au instalat și ușurința încă și mai mare cu care se mențin la putere.”⁷

La începutul anilor 1930, parlamentele păreau să se îndrepte spre calea regilor. Stânga fusese ori învinsă, ori împinsă în corzile defensivei mai peste tot la vest de Uniunea Sovietică, și tot ce însemna dezbatere politică esențială se desfășura numai în zona dreptei. Doar la periferia nordică a continentului a supraviețuit efectiv parlamentarismul. „Trăim într-o epocă în care cei mai curajoși se confruntă cu momente ale unei deznădejdi profunde, în care speranțele unei împăciuri internaționale și sociale, recuperată din ruinele războiului mondial, par întristător de iluzorii”, scria un analist în 1934, despre „actuala reacție împotriva democrației”.⁸ Încă din 1925, juristul german Moritz Bonn se referise la „criza democrației europene”;⁹ în 1931, Eustace Percy vorbea despre „democrația în pericol”¹⁰, iar H.G. Wells privea în viitor, „După democrație”¹¹. „Este acesta sfârșitul libertății?”, se întreba Salvador de Madariaga¹² în toiul Războiului Civil din Spania. Profesorul William Rappard scria de la Geneva despre „criza democrației”, că luase „omenirea civilizată complet pe nepregătite, după triumful aparent al democrației în lumea modernă”.¹³

Aflat la Paris în vara lui 1940, în timp ce trupele germane ocupau metropola, antiliberalul Bertrand de Jouvenel desființa „potopul de juriști” care creaseră „o masă de parlamente” după „triumful burghez” din 1918; le luase oamenilor ceva timp, afirma el, să realizeze că „marele flux al parlamentarismului burghez din anii 1919–1920 s-a retras” și că „în locul celui curent, aparent irezistibil, s-a ivit un altul, autoritar”. Pentru Bertrand de Jouvenel, care asista la ceea ce părea să fie colapsul definitiv al democrației parlamentare în Europa, instituții precum Președinția Republicii, Senatul și Camera Deputaților deveniseră niște „simple fantezii ale facultății de drept”.¹⁴

Astăzi e greu de văzut în acel experiment interbelic în materie de democrație inovația pe care o reprezenta; și totuși, cert este că nu trebuie să presupunem că democrația i se potrivește Europei.

Chiar dacă ne place să credem că victoria democrației în Războiul Rece demonstrează cât de profund îi sunt înfipte rădăcinile în solul Europei, istoria ne dovedește altceva. Deși triumfătoare în 1918, democrația era ca și dispărută după douăzeci de ani. Poate că era și menită să se prăbușească, într-o epocă de criză politică și tulburări economice, de vreme ce apărătorii ei se arătau prea utopici, prea ambițioși, prea puțini. Punând accentul pe drepturile constituționale și nebăgând în seamă responsabilitățile sociale, adeseori părea mai potrivită secolului XIX decât secolului XX. Până la începutul anilor 1930, apăruseră deja semne că majoritatea europenilor nu mai voiau să lupte pentru ea; existau deja soluții dinamice alternative, nedemocratice, pentru confruntarea cu provocările modernității. Europa își găsisse alte forme – autoritare – de ordine politică, deloc străine tradițiilor ei și cu nimic mai puțin eficiente în organizarea societății, a industriei și a tehnologiei.

Facerea constituțiilor

„Așa un lucru minunat e constituția, încât cel care nu știe ce este e un nătărău!“, exclama în 1908 un locuitor al Salonicului stăpânit de otomani. De-a lungul secolului XIX, reclamarea guvernării constituționale reprezentase unul dintre nucleele cerințelor de reformare politică a clasei de mijloc, iar această revendicare a căpătat din ce în ce mai multă amploare în deceniul dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial, răspândindu-se prin toate imperiile europene, infiltrându-se în Sankt Petersburg, Istanbul și monarhiile din Balcani.

Odată cu victoria din 1918 a forțelor Antantei și ale Statelor Unite, cerința de reformare constituțională a măturat întreaga Europă central-estică. Polonia și statele baltice au profitat imediat de înfrângerea Germaniei și și-au afirmat ambițiile de liberalism, redactând niște constituții democratice corespunzătoare. Teritoriile smulse fostului imperiu al Habsburgilor au trecut prin transformări similare. În noiembrie 1918, o constituție provizorie a declarat Austria „republică democratică“. Liderii naționaliști

cehi au formulat în octombrie 1918, la Paris, Declarația de Independență a statului cehoslovac, în care proclamau: „Acceptăm și vom adera la idealurile democrației moderne, de vreme ce ele au constituit idealurile națiunii noastre de secole. Acceptăm principiile americane, așa cum au fost prezentate de Președintele Wilson: principiile omenirii eliberate, ale egalității reale între națiuni și ale guvernării a cărei justă putere derivă din consimțământul celor guvernați“.¹⁵ La începutul anului 1920, Adunarea Națională Cehă a votat constituția unei republici democratice.¹⁶

Desigur, cheia viitorului democrației în Europa era Germania – după cum avea să fie de-a lungul întregului secol. Kaizerul a fost silit să plece în exil, iar un regim liberal de tranziție, condus de prințul cu vederi constituționaliste Maximilian von Baden, a creat în scurt timp condițiile pentru o democratizare impetuoasă a întregului sistem politic, funcția de Cancelar fiind preluată de liderul social-democrat Friedrich Ebert. În ianuarie 1919, a fost aleasă, prin vot universal, o Adunare Națională Constituantă, care a votat, șase luni mai târziu, o constituție având următorul prim articol: „Reichul este republică. Toată autoritatea politică derivă de la popor“. Consiliile muncitorilor și soldaților, care se formaseră concomitent, după modelul bolșevic, au fost silit să accepte primatul conducerii parlamentare.

Astfel, în toată atmosfera de haos și confuzie din Europa Centrală postbelică, în care forțe paramilitare naționaliste, țărani radicalizați, tâlhari și pro-bolșevici căutau să beneficieze cu toții de pe urma colapsului Vechiului Regim, avocații și politicienii din clasa de mijloc au încercat să pună bazele unei ordini constituționale democratice noi. În studiul său din 1929, *Constituțiile noii Europe*, istoricul ruso-francez Mirkine-Guetzévitch descoperea nu mai puțin de 22 de cazuri separate pe care să le ia în discuție, inclusiv constituțiile Orașului Liber Danzig, ale Vaticanului, Prusiei și Bavariei. În acel năvalnic prim deceniu postbelic, rege era juristul. Profesorii universitari exercitau o influență extraordinară, iar experți precum Hugo Preuss în Germania și Hans Kelsen în Austria și-au pus teoriile în practică, în constituțiile respectivelor țări.

Pentru inspirație – luată adeseori *verbatim* –, se cufundau în sisteme politice liberale consolidate, precum cele din Franța, Statele Unite, Anglia și Elveția. Dar le-au depășit până și pe acestea, zeloși cum erau să edifice democrații cu adevărat reprezentative și cuprinzătoare. Rezultatele muncii lor veneau să reflecte cele mai actuale doctrine legate de legea publică și relațiile acesteia cu politica și societatea. Scopul fundamental era pentru ei – cum se exprima un comentator de frunte – să subordoneze politica legii, să „raționalizeze” puterea și să desființeze inconsecvențele și reziduurile iraționale din vechea ordine feudală, având în vedere fiecare aspect al vieții sociale și politice din prevederile constituționale specifice.¹⁷

Mai târziu, desigur, avocații înșiși aveau să fie blamați pentru prăbușirea instituțiilor democratice. Fuseseră naivi, nerealiști și prea înclinați către „perfecțiunea juridică” în dauna „profitabilității politice”. Înlocuirea politicii cu legea se dovedise o aspirație relativ donquijotescă în climatul excesiv de polarizat al Europei Centrale de după 1918. Criticii acuzau că asemenea scheme grandioase și, în ultimă instanță, utopice nu făceau altceva decât să producă structuri politice nefuncționale în lumea reală. Acuzațiile ignorau numeroși alți factori care contribuiau la instabilitatea politică interbelică, de exemplu, criza economică, tulburările sociale, inechitățile acordului de pace de la Paris. Cel puțin, recunoșteau importanța reală și noutatea desăvârșită a reglementărilor constituționale postbelice.¹⁸

Majoritatea noilor constituții începeau prin a pune accentul pe caracterul lor democratic, național și republican. Astfel, articolul 1 al constituției Austriei din 1920 afirmă că: „Austria este o republică democratică. Suveranitatea îi aparține poporului”. Constituția lituaniană se deschidea cu: „Statul Lituania este o republică democratică independentă”. Despre suveranitate, se afirma, de obicei, că aparținea „poporului”; în câteva constituții, totuși, cum ar fi cea a Poloniei, a Statului Liber Irlandez (cea din 1922) și a Greciei, suveranitatea emana de la „națiune”. Constituția din 1921 a Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor

insista optimist asupra faptului că „există o singură naționalitate pentru toți supușii Regatului”; în Cehoslovacia, formularea era cvasiidentică. În constituția de la Weimar, la fel, era declarată încrederea în „conștiința de sine națională a unui popor adept al autodeterminării”.

Pentru că o parte atât de mare a vieții politice burgheze din secolul XIX orbitase în jurul înclăștării cu monarhii autocrați și sistemele lor de guvernare personalizate, noile constituții exprima în mod firesc o neîncredere copleșitoare în autoritatea executivă. Puterea se concentra din plin la nivelul legislativului. Noile constituții autorizau constituirea de comisii parlamentare pentru supravegherea funcționării executivului și specificau circumstanțele în care putea fi solicitat un vot de încredere în guvern. În anumite cazuri, se stipula că miniștrii cabinetului urmau să fie nominalizați de parlament, în loc de premier sau de președinte. Acest primat al parlamentului avea să devină, după cum se va vedea, una dintre principalele ținte ale criticilor formulate de oponenții noilor dispoziții democratice.¹⁹

Aceeași dorință de instaurare a unei democrații deschise, de mare modernitate, a constituit adeseori motivul adoptării unei reprezentări proporționale, pentru obținerea unui legislativ care să exprime cel mai îndeaproape voința populară; de aceea și referendumurile se bucurau de o mare popularitate. Pentru a putea „raționaliza” vreaștea de coduri și convenții legale regionale și a crea un corpus național de legi, mai multe constituții căutau în mod explicit să definească și să restrângă puterea diverselor autorități locale, consolidând astfel puterea statului central. Propunerile de parcurs ale juriștilor polonezi și croați, de a salvagarda guvernările locale și autonomia lor, au fost respinse. La urma urmelor, moștenirea lui Wilson privea nu numai democrația, ci și autodeterminarea națională, iar o autoritate centrală puternică le surâdea cehilor confrunțați cu o minoritate germană masivă, polonezilor care-i aveau pe ucrainenii lor sau sârbilor din Iugoslavia. Numai în Germania și Austria noul stat era construit pe o bază federală, mai degrabă decât unitară și, chiar și acolo, numai după câte o luptă prelungită și nu pentru

mulți ani. Într-adevăr, nici n-au apucat Hitler și Dollfuss să centralizeze puterea într-o manieră inconfundabilă, că guvernele centrale din Germania și Austria începuseră deja să-și utilizeze puterile speciale în legislația fiscală și de asistență socială.

Unde se îndepărtau radical aceste constituții – creând și cele mai multe controverse – de valorile liberale ale secolului XIX era în faptul că prelungeau drepturile cetățenești din zona libertăților politice și civile către domeniile sănătății, asistenței sociale, familiei și securității sociale. Scopurile politicilor sociale – noi prin ambiție și vizionarism – se regăseau în prevederile constituționale nu numai în țări precum Germania și Austria, unde social-democrații dețineau puterea la sfârșitul războiului, ci chiar și în România, unde se vorbea despre „drepturile sociale ale omului”, și în Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, unde erau menționate reformele agrare și nevoia unei legislații sociale și economice. Constituția spaniolă declara țara „o republică democratică a muncitorilor din toate clasele” și stabilea că proprietatea putea fi expropriată „spre utilizare socială”.²⁰

În această privință și în altele, noile constituții reflectau preocupările politice atât de variate ale celor care le concepuseră. Pe de-o parte, erau expresii ale deja clasicului liberalism al secolului XIX; pe de altă parte, căutau să răspundă cerințelor populare, pe care impactul Primului Război Mondial nu făcuse decât să le consolideze, de a instaura o „democrație socială autentică”. Această agendă social-democrată venea ca o consecință clară a evenimentelor din Rusia și răspundea dorinței de a recupera masele largi din tabăra bolșevică, aducându-le în tabăra parlamentarismului. „Ori Wilson, ori Lenin”, scria Hugo Preuss, cel care a schițat constituția de la Weimar și a văzut-o ca pe o redută împotriva bolșevizării Germaniei. Astfel, noile constituții încercau să reconcilieze parlamentarismul de modă veche cu presiunile contemporane ale unei societăți moderne a maselor, ivită din marea devastare lăsată în urmă de război. Fiind niște amestecuri de optimism previzionist și anxietate nou-apărută, acestea ilustrau situația postbelică ambiguă în care se aflau campionii democrației – burghezia europeană în ansamblu.²¹

Războiul civil din Europa

„Sufletul poporului rus – declara prințul Lvov, prim-ministru al Guvernului Provizoriu, în martie 1917 – s-a dovedit a fi, prin însăși natura lui, unul democratic universal. El este pregătit nu numai să se contopească în democrația lumii întregi, dar și să stea în fruntea ei și s-o conducă pe calea progresului omenirii, în concordanță cu principiile libertății, egalității și fraternității.”²²

Aproape tot anul 1917 a părut că Rusia urma să fie locul celui dintâi triumf al revoluției democratice din Europa. Toate partidele implicate în răsturnarea vechii autocrații erau hotărâte să-și apere câștigurile revoluționare de revenirea monarhiei: democrația liberală era „ultimul răcnet” la începutul lui 1917 și, dacă exista vreun dușman declarat, acela era format de loialiștii romanoviști, nu de bolșevici. Stânga, din care făcea parte și Lenin, făcea presiuni pentru alegerea unei Adunări Constituante, care să aducă la ordinea zilei „stăpânirea burgheză”, devenită acum necesară, în concordanță cu teoria marxistă. În schimb, în octombrie, când au pus mâna pe putere, bolșevicilor le-a venit greu să se decidă cum era revoluția pe care o făceau: „democratică burgheză” ori „socialistă proletară”?

În paralel cu dezintegrarea Imperiului Țarist, luptele din 1917–1918 cu adunările autonomiste ucraineană și finlandeză au contribuit la împingerea lor către a doua variantă. Și mai importante s-au dovedit rezultatele alegerilor pentru Adunarea Constituantă, care au reprezentat un vot în favoarea stângii, dar o înfrângere considerabilă pentru bolșevicii înșiși, aceștia obținând mai puțin de un sfert din numărul total de voturi valabile și mai puțin de jumătate din numărul deputaților pe care-i aveau revoluționarii socialiști. În fața unei asemenea respingeri de către alegători, Lenin și-a nuanțat poziția: *Tezele sale despre Adunarea Constituantă* recunoșteau că, „într-o republică burgheză, adunarea constituantă [este] cea mai înaltă ilustrare a principiului democratic”; totuși, era de-acum evident că, în conformitate cu „social-democrația revoluționară [...] o republică a sovietelor [este] o ilustrare superioară a principiului democratic”. Adunarea,